

זכר נשיא לברכה:
הנצחת הנשיא יצחק בן-צבי
ובני משפחתו באשקלון*
אברהם (אבי) ששון וגד סובול

לזכרם המבורך של
עמרם בן-צבי ומשה (מוסה) שמעוני
שוחרי מורשת אשקלון

מבוא

אישים רבים בישראל מונצחים באתרים שהיו לאתרי הנצחה לאומיים, כמו הר הרצל, שהוא אתר לאומי מרכזי של מדינת ישראל ושל העם היהודי, ובתחומו חלקת גדולי האומה ומרכז הרצל. אתרי הנצחה אחרים הם מרכז פרס לשלום, המרכז למורשת יצחק רבין, מרכז מנחם בגין, וכן בית בן-גוריון שבשדה בוקר. אחד האישים שזכו להנצחה לאומית היה הנשיא השני יצחק בן-צבי, הנשיא השני של מדינת ישראל.

בן-צבי נחשב לאחד מאבות המדינה ומייסדיה למן עלייתו ארצה ב-1907, בעלייה השנייה, הודות לחברותו בהתארגנות העברית החלוצית לשמירה ולבניין הארץ ולהיותו חוקר מורשת ישראל. זכרו הונצח בדרכים רבות, ובהן שימור צריף מגוריו בירושלים וייסוד יד יצחק בן-צבי, מוסד ממלכתי העוסק בחקר תולדות ארץ ישראל וירושלים וקהילות ישראל בארץ ומחוצה לה. בראשית ימי המדינה הביאו הנסיבות את הנשיא ואת רעייתו רחל ינאית להיקשר במיוחד לעיר הדרומית אשקלון. ככל הידוע לנו, אשקלון היא העיר

* מוסדות, עמיתים וידידים סייעו לנו לאורך השנים במחקר זה, ולכולם אנו מכירים טובה: לקרן המחקרים של המכללה האקדמית אשקלון ולעומד בראשה פרופ' שמעון שרביט; לעובדי ארכיון המדינה וארכיון יד יצחק בן-צבי בירושלים על המידע שמסרו לנו; לעיריית אשקלון ולעופר עידן על התצלומים שהעמידו לרשותנו; לאיריס לוי, לשעבר מרכזת ועדת השמות בעיריית אשקלון; לפרנטיס שהסבו את תשומת ליבנו לפרטים מסוימים. כל ששלנו שלהם – לבד מן השגגות.

שהנציחה את בני משפחת בן־צבי יותר מכל עיר אחרת, הגם שלכאורה הייתה פעילותם באשקלון שולית.

מחקר זה מתחקה אחר דרכי ההנצחה ואתרי ההנצחה המגוונים של הנשיא יצחק בן־צבי ומשפחתו בעיר אשקלון. ננסה לענות על השאלה מדוע הונצחה המשפחה כך דווקא כאן, מדוע נבחרו אתרים אלה להנצחתם, ומה יחס האוכלוסייה המקומית ומוסדות העיר למשפחה ולהנצחתה. מטרת המחקר היא להציג את הקשרים המיוחדים שנקמו בין משפחת בן־צבי לעיר ולתושביה.

מקורות המחקר שעמדו לרשותנו מגוונים. אומנם בארכיונים ההיסטוריים לא מצאנו חומר מיוחד המעיד על הקשר של המשפחה אל העיר, אולם דווקא בארכיון יד יצחק בן־צבי בירושלים מצאנו את הצוואה שבה הורישו הנשיא ורעייתו את בית הנפש שלהם באשקלון למען הציבור בעיר. בחומר החזותי, הארכיוני והפרטי מצאנו עושר גדול למדי של תצלומים שבהם נראה הזוג הנשיאותי ברחבי העיר ובפגישותיהם עם תושביה. לצערנו הרב, העיר אשקלון נעדרת ארכיון היסטורי, ואין לנו עדויות מקומיות. עם זאת נכתבו בדורות האחרונים כמה ספרי זיכרונות של ותיקי העיר, ואפשר לדלות מהם מידע הנוגע ליחסם של תושבי העיר כלפי משפחת בן־צבי.

קורות משפחת בן־צבי

יצחק בן־צבי (שימשלביץ') נולד בפולטבה שבאוקראינה ב־6 בדצמבר 1884 ועלה לארץ בגפו בשנת 1907. על פעילותו הענפה בגדודים העבריים עם דוד בן־גוריון, פעילותו הציונית וייסוד 'השומר' ופעילותו המפלגתית עם בן־גוריון בהקמת מפלגת אחדות העבודה פירט בספרו:¹ רעייתו רחל ינאית (לישנסקי) נולדה במאלין שבפלך קייב ב־1886. הם הכירו כבר ברוסיה, אך הלימודים והעיסוקים השונים הפרידו ביניהם. לבסוף נפגשו שוב כשעלתה רחל ארצה ב־1909, שנתיים אחרי יצחק. בני הזוג בן־צבי נישאו בכ"ג בטבת תרע"ט (26 בדצמבר 1918).

יצחק בן־צבי רחש כבוד גדול לדתות ולעדות אחרות, וכך חינק את ילדיו. מרגע בואו לארץ הבין בן־צבי שעל מנת להתערות בארץ צריך ללמוד את השפה הערבית. רחל ינאית האמינה כי חשוב לכבוש את הארץ בעבודת האדמה, וחינכה את בניה כי העיסוק בחקלאות הוא הדבר החשוב ביותר ליהודים אשר זה מקרוב עלו לארצם והחלו לגאול את אדמות המולדת בארץ ישראל.

1. בן־צבי, תשכ"ח.

עמרם בן־צבי נולד בירושלים ב־1922. הוא ואחיו היו ילדים אוהבי טבע, ובטוילים עם האב לאורכה ולרוחבה של הארץ ספגו את אהבת הארץ, נופיה ואנשיה.² ב־1936, כשהיה בן 14 וחצי גויסו עמרם וחבריו לפלוגת הקשר של ההגנה למרות גילם. הם שימשו קשרים בפלוגת אופניים. בשנת 1938 בחר עמרם להתנדב לתפקידי שמירה בקיבוץ מעלה החמישה, וגם בעת לימודיו במקווה ישראל המשיך את פעילותו בהגנה. עם סיום הלימודים, בשנת 1940, התגייס עמרם לצבא הבריטי, והשתחרר ממנו בשנת 1946. בשנת 1949 נעשה חבר בקואופרטיב אגד, ובבואו לאשקלון ב־1955 הקים את סניף אגד בעיר. הוא ניהל עד שנת 1963, ואז עבר עם משפחתו לתל אביב. עמרם נפטר בחיפה בשנת 2015.

עלי בן־צבי, בנם הצעיר של יצחק ורחל ינאית, נולד בירושלים ב־10 בפברואר 1924. הוא היה במייסדי קיבוץ בית קשת, שעלה על הקרקע ב־15 באוגוסט 1944, ומקימיו היו חברי הפלמ"ח, חלקם בוגרי בית הספר החקלאי כדורי.³ עם הזמן התבלט עלי במנהיגותו ואף שימש מוח'תאר הקיבוץ.⁴ ביום 16 במרץ 1948 יצא עלי בראש סיור לגבעת שהב, מקומו הנוכחי של הקיבוץ. בני השבט העוין ערב אִזְבִּיחַ פתחו באש מן המארב, ואחרי קרב קצר נפלו שבעת החברים, ובהם עלי בן־צבי. יצחק ורחל ינאית בן־צבי הובאו להלוויה מירושלים במשורין.⁵

הנצחת הנשיא בן־צבי

בישראל בולטים במיוחד אתרי הנצחה ואנדרטאות לזכר הנפלים במערכות ישראל – אתרי מורשת קרב ואתרי הנצחה רבים שמדגישים את ההיבט הממלכתי שבסיפור התקומה הלאומית ואת ההקרבה שבבסיס ההסכמה הציונית, שכן אנדרטאות משלבות את המיתוס בנוף וממזגות בן היסטוריה לגאוגרפיה.⁶ מפעל הנצחה בעיקרו הוא תוצאה של יזמות 'מלמטה' – של יישובים, משפחות שכולות, חברים לנשק ויחידות צבאיות.⁷ לדוגמה, דוד בדר יזם את הקמת ועדת ציון, שעניינה הקמת מצבות על קבריהם של חללי השמירה וההגנה, נעדרים שהוזנחו ונשכחו. יצחק בן־צבי שיתף עימו פעולה ואף העלה את הרעיון להקים מצבת זיכרון לחללי היישוב שלחמו עם הבריטים במלחמת העולם השנייה.⁸

2. עמרם בן־צבי בריאיון עם אלון משה, חיפה 2002, אוסף המשפחה.

3. עוד על בית הספר והנצחת בוגריו ראו מאמרה של אסתי ינקלביץ בקובץ זה.

4. רחל ינאית אצל נתן ועציוני, 2018, עמ' 15–18.

5. אריק בשן, "נקמת דם קיבוצית", **ידיעות הקיבוץ**, 7.5.2008; **דבר**, 19.3.1948.

6. במשמעות הגאוגרפית נכללים במונח 'נוף' גם שמות רחובות.

7. שמיר, 1996; עזריהו, 1998.

8. עזריהו, תשע"ח, עמ' 24, 41, 48.

כבר בבחירתו של בן־צבי לנשיא נרמזו סגולותיו הייחודיות. אחרי שנפטר חיים ויצמן, הנשיא הראשון של מדינת ישראל, ב־9 בנובמבר 1952, הציע ראש הממשלה דוד בן־גוריון את מועמדותו של יצחק בן־צבי ונימק: הנשיא "צריך לסמל מיזוג גלויות [...] הטהרה והאצילות האישית; הוא צריך להיות איש רוח". ב־8 בדצמבר 1952 בחרה הכנסת ביצחק בן־צבי לנשיא המדינה,⁹ אך בני הזוג סירבו לעבור למשכן הנשיא המיועד¹⁰ והעדיפו להישאר בדירתם הצנועה שברחוב אלחריזי, שאליה עברו אחרי עשרות שנות מגורים בצריף שבחצר. את הצריף קיבל בן־צבי כששוחרר מהצבא הבריטי, ובני הזוג הציבו אותו בנחלתם עוד טרם נבנה הבניין.

כך נימקה רחל ינאית בן־צבי את סירובם לעבור למעון רשמי ומפואר: "אנחנו אנשים עממיים, תמיד חיינו עם העם, בשמחתו שמחנו ובצערו כאבנו. אין לנו אוהבים מותרות ורוצים לנו להמשיך באורח החיים לו הורגלנו".¹¹ לפיכך רכשה ממשלת ישראל את בית וליו, הבית הסמוך לביתם, לשמש בית הנשיא – ובו נבנו לשכות ומשרד – ובחצר בית הנשיא החדש הציבה שני צריפים, גדול וקטן, לאולמות קבלת פנים.

הצריף הגדול שבחצר בית הנשיא שימש את יצחק בן־צבי מהיבחרו לנשיאות המדינה ועד מותו ב־23 באפריל 1963, והוא היום אתר ההנצחה החשוב ביותר לנשיא בן־צבי וחלק ממתחם יד יצחק בן־צבי, מוסד ממלכתי העוסק במחקר ובלימוד של תולדות ארץ ישראל וירושלים ושל קהילות ישראל בארצות המזרח. הוא נוסד ב־19 בפברואר 1964 כחברה ציבורית, וב־9 ביולי 1969 נחקק חוק יצחק בן־צבי, תשכ"ט-1969, שהעניק בסיס משפטי־ממלכתי למוסד ולפעילותו.

יד בן־צבי ממשיך את דרכו של בן־צבי בחקר קהילות המזרח, שכן ביוזמתו קם המכון לחקר קהילות ישראל ב־26 בנובמבר 1947, שעניינו יהודי ספרד וארצות האסלאם, ומטרתו להציל מכיליון את נכסי הרוח של היהודים במזרח התיכון ולעודד את חקר תרבותם וקורותיהם. משנת 1973 נוהל המכון בשיתוף יד יצחק בן־צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ומורשתו המחקרית של בן־צבי מוטמעת במכון זה: בשנת 2017 נחנך בו מרכז עודד וטוני אלישר לחקר יהודי ספרד בארץ ישראל, בשנים 2009–2018 פעל בו פרויקט המרכז לחקר יהדות תימן ותרבותה, וכן פועל בו פרויקט המרכז לחקר יהודי בוכרה ומרכז אסיה ומזים 'רואים את הקולות: תיעוד מורשת יהודי ערב ואיראן'.¹² נוסף על מיזמים אלה יש במקום ארכיון עשיר וספרייה המגוונת, פעילויות הסברה והדרכה, סימפוזיונים וכינוסים שעוסקים כולם בארץ ישראל, בתושביה, בעדותיה ובמורשתה.

9. חלמיש, 2018, עמ' 97.

10. זהו בית זלמן שוקן ברחוב פרץ סמולנסקין 7. לפני כעשור סופח בניין זה למתחם מעון ראש הממשלה.

11. רחל ינאית בריאיון עם יוסף כרמל, ראו כרמל, 1967.

12. פרויקטים ומרכזי מחקר, אתר יד יצחק בן־צבי.

**איור 1: יצחק בן-צבי בבול
הנצחה של קרן קיימת
לישראל**

(באדיבות ארכיון קק"ל)

צריך המגורים המקורי של משפחת בן-צבי הועבר בשנת 1952 משכונת רחביה לקיבוץ בית קשת כדי לשמש אתר הנצחה למורשת יצחק בן-צבי. הצריך הוזנח עם השנים, אך ביוזמת עמרי שלמון, נציג המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בצפון, הוחל בשנת 2002 בשיקומו, והאתר נחנך באוקטובר של אותה שנה.

הנשיא יצחק בן-צבי נפטר בכ"ט בניסן תשכ"ג (23 באפריל 1963), ונקבר על פי צוואתו בחלקת קבר פרטית של המשפחה בהר המנוחות, בסמוך לקברי הוריו.¹³ בשנת 2011 הוכרז הקבר אתר הנצחה לאומי.¹⁴ כמו כן הונצח יצחק בן-צבי בשטרות מאה שקלים חדשים בסדרה ב, שהונפקו מינואר 1999 ועד נובמבר 2017, בבול בערך נקוב של 0.12 לירה, שהונפק ב-13 באפריל 1964, וכן בבול של קרן קיימת לישראל (איור 1).

הביקור הראשון בעיר הדרומית

במאי 1954 נערך בעיר פסטיבל אשקלון. הוא נמשך שבוע ימים וכלל אירועי ספורט, הצגות תיאטרון, משחקי שחמט ועוד. החגיגות נפתחו ביום שישי, 14 בחודש – יום השנה השישי להקמת המדינה – בביקורם של הנשיא יצחק בן-צבי, שר הפנים ישראל רוקח ושרת העבודה גולדה מאיר. בפתיחת החגיגות העניקה עיריית מגדל-אשקלון אזרחות כבוד ראשונה לנשיא המדינה בטקס רב-רושם.¹⁵ במעמד הנשיא ורעייתו נערכה גם חנוכת גן האם במגדל גד.

בביקור ההוא סיירו בעיר בן-צבי ורעייתו, נפגשו עם תושביה והתקבלו בהתלהבות בכל מקום שביקרו בו.¹⁶ בעת ההיא הייתה אשקלון בעיצומה של קליטת עלייה גדולה, והוקמו בה שיכונים עולים ושכונות חדשות. את הזוג הנשיאותי ליווה ד"ר יחזקאל זונאבנד (Henry Sonnabend), פעיל ציוני מדרום אפריקה שעלה בראש קבוצת יזמים להקים עיר

13. משפחת בן-צבי וראש הממשלה דוד בן-גוריון עומדים ליד חלקת בקבר של נשיא המדינה בלווייתו, הר המנוחות (יד יצחק בן-צבי, ybz.0136.019); תרשים אחוזת קבר בני משפחת בן-צבי 1938-1968 (ג"ה, פ. 2108.16 – 2/8/16).

14. א' מגנזי וע' אפרים, "מתחם קבר הנשיא בן-צבי נהרס בשביל עוד קברים", *ynet*, 13.2.2011; א' מגנזי, "אתר הנצחה: מתחם קבר הנשיא בן-צבי ישוקם", *ynet*, 24.2.2011.

15. **הארץ**, 14.5.1954, עמ' 8.

16. שם.

חדשה בסמוך לתל אשקלון, העתידה להיקרא אשקלון החדשה. בשנת 1955 אוחדה יוזמת התיישבות זו עם 'מגדל' (מגדל גד), והוקמה העיר המאוחדת אשקלון. באותן שנים נותרו בעמקים הפנימיים שבין שכונות אשקלון וסביב לה פרדסים גדולים, והם הועמדו למכירה. יצחק בן-צבי, שראה את העיר בראשיתה, עודד את בנו עמרם להגיע לאשקלון ולרכוש בה חלקת פרדס.¹⁷ ואכן, כבר בשנת 1954 רכשו עמרם בן-צבי וגיסו מוסה שמעוני עם שני שותפים נוספים, יוסקה פלד וצבי סגלוביץ, פרדס גדול ששטחו 215 דונם בלב העיר, שנשען על באר קדומה (כיום שדרות רבין פינת אלי כהן).¹⁸ לפרדס ניתן השם עמיצור, המורכב מראשי התיבות של בעליו: **ע**מרם, **מ**וסא, **י**וסקה, **צ**בי ו**ר**עיותיהם. הם ניהלו אותו יחדיו עד 1963, השנה שבה נפטר יצחק בן-צבי ועמרם עזב את העיר עם משפחתו (איור 2).¹⁹ יש להניח כי הנשיא השני לא שיער שנטיעת פרדס באשקלון תיטע את נפש בנו בעיר, ולו לתקופה מסוימת, ואף לא כי שמו שלו ייקשר לעיר עוד שנים רבות לאחר מכן.

איור 2: באר המים בפרדס עמיצור באשקלון

(צילום: אבי ששון, 2007)

17. ששון וסובול, תשע"ג.

18. ששון, 2008, עמ' 106; ששון וסובול, 2012, עמ' 65; ששון ומרום, בהכנה.

19. עמרם בן-צבי בריאיון עם אלון משה, חיפה 2002, אוסף המשפחה.

אשקלון: מעון הקיט של בן־צבי

עם בניינה והתפתחותה של אשקלון החלה להתמסד גם התחבורה אל העיר ובתוכה, ובשנת 1955 נקרא עמרם לעמוד בראש סניף אגד באשקלון. היו בו כ־30 חברים וכ־20 אוטובוסים בקווים בין־עירוניים ובקווים פנימיים, ועמרם הוביל את התחבורה בעיר ביד רמה. הסניף היה למקור משיכה לנהגים, והם ביקשו להתיישב ולעבוד באשקלון.

לאחר נפילת עלי במלחמת העצמאות נותר עמרם בן יחיד להוריו, ונהג לארחם בסופי שבוע בביתו שבשכונת אפרידר. בשלב מסוים קיבלו הנשיא ורעייתו מחברת אפרידר מבנה סמוך לביתו, והוא שימש להם דירת מגורים ומעין מעון קיט. הם קראו לביתם 'בית עלי' על שם בנם. מאחר שבית עלי נעשה ברבות הימים למעון הנופש הנשיאותי, ב־6 ביולי 1959 הגיע ראש הממשלה דוד בן־גוריון עד לאשקלון למסור את התפטרות הממשלה לנשיא המדינה. זו הייתה הפעם היחידה שהודעה על התפטרות הממשלה נעשתה מחוץ לבירה ירושלים (איור 3).²⁰

איור 3: ראש הממשלה דוד בן־גוריון מגיע לבית בן־צבי באשקלון כדי להגיש את התפטרותו. מאחור: המזכיר הצבאי נחמיה ארגוב, מימין העיתונאי דוד אפל (באדיבות עיריית אשקלון)

20. הארץ, 6.7.1959, עמ' 1; מעריב, 6.7.1959, עמ' 1; דוד גלעד, מעריב, 6.7.1959, עמ' 2; מעריב, 8.7.1959, עמ' 1; דבר, 6.7.1959, עמ' 2; אפל, 1990, עמ' 96-97; משעל, 2018, עמ' 77.

הנשיא אהב לבלות את חופשותיו באשקלון, אך כשפרסם מלון דגון את הדבר נזף בו מזכירו האישי של הנשיא יהושע אלמוג על שלא קיבל אישור לפרסום.²¹ על צניעות התנהלותם של בני משפחת בן-צבי תיעד "רשימת כלי האוכל בבית הנשיא באשקלון", הכוללת כלים בסיסיים לצורכי היום-יום (איור 4).

<u>רשימת כלי האוכל בבית הנשיא באשקלון</u>		
1.	כר לחלב	1
2.	כוסות	4
3.	כוסיות	20
4.	כוסות לקפה על החתיות	6
5.	כפות	6
6.	כפיות	6
7.	כפיות קטנות	6
8.	כף גדולה	1
9.	כמחורה	2
10.	מזלגות	6
11.	מזלג גדול לרב	1
12.	מזלגות קטנות לעוגות	6
13.	מסמסה	1
14.	סכינים	9
15.	סכינים לרבים	6
16.	סמלים	3
17.	חלטה קטנה	1
18.	חלחות	36
19.	חלחות לעוגות	7
20.	חלחות לחם מזוככית	6
21.	חלחות למירות	1
22.	קערה	1
23.	קערה לרוטב	1
<u>רשימת הדגים בבית הנשיא באשקלון</u>		
1.	6 כסאות מתקפלים (עוג)	
2.	2 שולחנות מחיבת	
3.	2 סטות (ספה כוללת)	
4.	6 אגמים	
5.	1 מנורה עומדת	
6.	1 מנורה שולחן	

איור 4: רשימת כלי האוכל בבית הנשיא באשקלון

(ארכיון המדינה, D3.B9.A9.00071706.81)

21. ארכיון המדינה, כ"8, 18.8.1957.

תיאור של הבית ושל אופיו מסר העיתונאי לויטה בדיווחו על ביתו של בן־צבי ועל בית מלון חדש בעיר:

בית קטן ומלון גדול באשקלון

נס הנשיא מתנוסס בימים אלה על תורנו של בית קטן וצנוע כעיר החוילות אשקלון. הנשיא ורעייתו, כלתו ושתי הנכדות מבלים כאן את חופשתם [...] הבית הקטן ובו שתי דירות של שני חדרים כל אחת, הועמד לרשותו על ידי יו"ר המועצה המקומית ו"אביה" של אשקלון, ד"ר זונאבנד [...] (איור 5) בדירה אחת בת שני חדרים מתגוררים מר בן־צבי והנלוים אליו מבני משפחתו ואילו הדירה השנייה בת שני החדרים [...] נמסרה לשני שוטרים המשמשים כמלווים. חביות לבנות הועמדו בשתי כניסות הרחוב הנאה בו מתגורר הנשיא, כדי למנוע מעברם של כלי רכב כל שהם, כי הרשות המקומית רוצה להבטיח תנאי מנוחה ושקט מוחלטים לאורח הנעלה [...] בבית אין מנהלים "משק" והאוכל מובא ממסעדה כשרה שבקרבת המקום. אילולא נס הנשיא המתנוסס על הכית ונוכחות שני השוטרים, קשה היה להעלות על הדעת שתחת גג צנוע זה מסתופף האזרח הראשון של המדינה.

איור 5: הזוג הנשיאותי (מימין) בביקור באשקלון מלווה ביחזקאל זונאבנד
(באדיבות עיריית אשקלון)

תושבי אשקלון עושים עצמם כאילו אינם יודעים [...] רק הנכדות הפעוטות עורכות ביקורים אצל שכנים ומשחקות עם בנות ובני גילן. משלחת של קצינים וחילי צה"ל ממחנה הנופש הנמצא בקרבת המקום, ביקרה אצל הנשיא בערב שבת והזמינה אותו לכבד אותם בנוכחותו בעונג שבת במחנה.²²

הנשיא קשר קשרי ידידות עם תושבי השכונה,²³ והזג בן-צבי אף נהג לרדת לחוף הים ולשוחח עם המתרחצים ועם המצילים (איור 6), ולעיתים אף ישב בקפה 'מעדן' שבלב אפרידר, שאירח את אושיות חיי החברה באשקלון באותה עת. ותיקי העיר מתארים את דמותו האבהית והלבבית של יצחק בן-צבי, שטייל בשכונה כאחד האדם, עד כי הם כנערים לא הבינו כמה נכבד הוא נשיא המדינה.

קורט מיחסו של בן-צבי לתושבי העיר מביאה עמליה דינור: "יום אחד הגיע הנשיא בן-צבי לאשקלון לביקור והתושבים נתבקשו לא לצאת מהבית עד שפמליית הנשיא תעבור בחופשיות ברחובות. עקיבא הקטן בעל רעמת השיער זחל לשביל שליד הבית ונתקל בנשיא. 'הנשיא הרים את עקיבא ושאל: "של מי האריה הזה?" והקטן הושב לאימו בשלום."²⁴ יחסו העממי והבלתי אמצעי של בן-צבי לתושבי אשקלון מובא בסיפורו של אלי שבי, שאביו עבד במחלקת הגינון של העירייה ובין היתר טיפח את בית הנשיא. ידידות נקשרה בין הנשיא והאב, שהייתה להם שפה משותפת בנושא ציונות יהודי טורקיה. בעת שהייתו של הנשיא באשקלון ביקרו האב והבן בביתו. מספר שבי: "המפגשים עמו, עוררו בי התרגשות גדולה. [...] הנשיא אהב אותי והתייחס אליי כאילו הייתי נכדו. כמעט בכל ביקור זכיתי לקבל ממנו מתנה."²⁵

כבר מראשית התפתחותה של אשקלון היה הנשיא מעורב בהכרזה עליה מועצת מגדל גד ואחר כך מועצת אשקלון. כך כתב לצבי יהודה, חבר מועצת מגדל גד: "אני סבור שאין חילוקי דעות על הצורך למזג את שטחי העיר ואת המועצה המקומית, חתום בברכת חבר ! בן-צבי."²⁶ לאחר איחוד מגדל גד ואפרידר קיבל ראש העירייה אריה תגר ברכות מהנשיא, ותשובתו מסמלת את היחסים החמים בין הנשיא ובין אשקלון: "[...] נרגש עד עומק לבי קבלתי את ברכותיך, הנני מבטיחך נאמנה כי אשא בעול האחריות שהוטלה על שכמי כיורשו של ד"ר ! זנאבנד."²⁷

22. לויטה, 1954.

23. ששון וסובול, 2012, עמ' 33.

24. סרנגה, 2018, עמ' 82.

25. שבי, 2020, עמ' 73-74.

26. ארכיון המדינה, כ"ר 58/5, 2140, 1954.7.27.

27. שם, 1956.4.22.

איור 6: הנשיא ורעייתו בחוף הים באשקלון סביב 1960. אוסף דינה גואטה
(באדיבות יד יצחק בן־צבי)

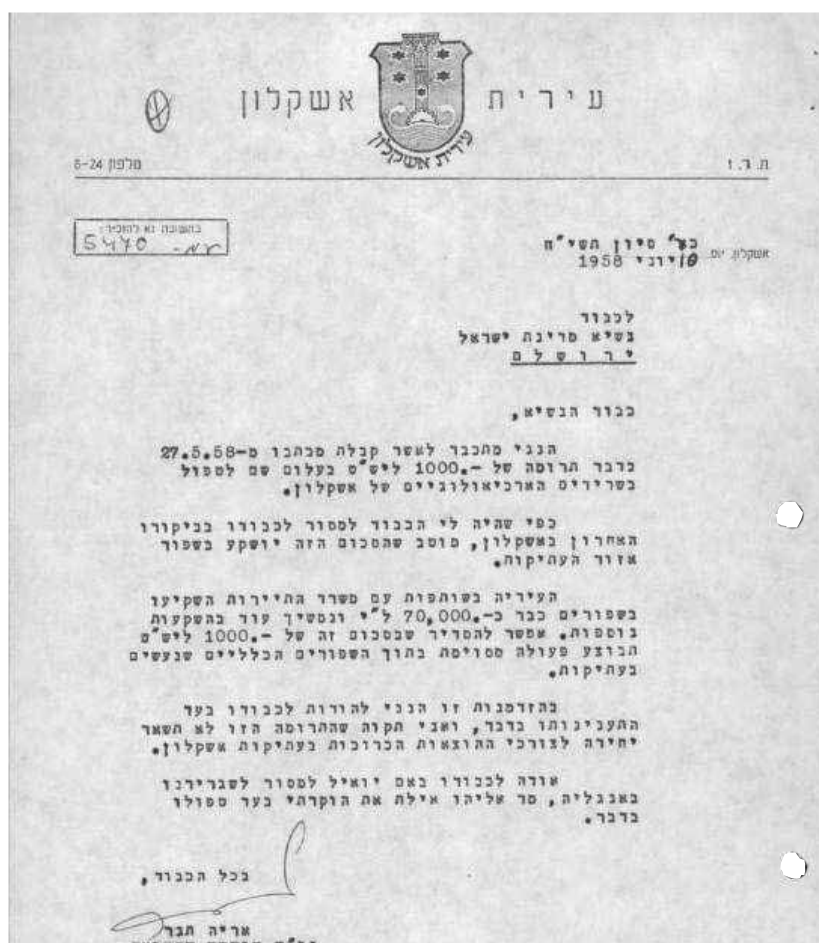
בשנת 1953 הוקם מלון חדש בסמוך למעונו של בן־צבי. בביקורו באתר הציע למייסד המלון ארנסט קוברי את השם 'גני שמשון', וכך נקרא המלון עד היום. רחל ינאית בן־צבי יזמה כינוס של נשות ראשי ערים באשקלון, בבית עלי, ב־12 במרץ 1963, ובמשתתפות היו עליזה תגר, אשת ראש העיר, וחנה, רעייתו של אבא חושי, ראש עיריית חיפה.²⁸ בבית הכנסת המרכזי באפרידר זוכרים את הנשיא, שנהג להתפלל במקום מדי שבת בשבתו, והיה צועד לבית הכנסת מביתו בלוויית רעייתו. לאחר פטירתו של בן־צבי ב־23 באפריל 1963 הורישו הנשיא ורעייתו את הבית לתושבי אשקלון.²⁹

יצחק בן־צבי עסק לא מעט בחקר תולדות ארץ ישראל ואף פרסם מאמרים וספרים רבים, וידע להעריך את הממצאים הארכאולוגיים שנחשפו בעיר, ובעיקר בתל אשקלון, שהיה הגן הלאומי המוכרז הראשון במדינת ישראל. בפגישותיו הרבות עם שועי עולם בארץ ומחוצה לה פעל בין השאר לגיוס תרומות לשימור עתיקות, כפי שעולה גם ממכתב התודה שכתב לו אריה תגר בשנת 1958 (איור 7).³⁰

28. תמונה וגב תמונה: אוסף יד יצחק בן־צבי.

29. מגילת הייסוד להקמת בית עלי, ארכיון המדינה, 18.85, 11.8.1957.

30. מאריה תגר לנשיא המדינה, 10.6.1958. באדיבות עיריית אשקלון.

איור 7: מכתבו של אריה תגר לנשיא המדינה מיום 10 ביוני 1958

(באדיבות עיריית אשקלון)

מרחבי הזיכרון באשקלון

ניתוח שמות הרחובות בעשורים הראשונים למדינה מלמד עד כמה דומה המצב באשקלון לתהליך מתן שמות ליישובים ולרחובות במדינת ישראל בכלל. ריכוז גדול של שמות ניתן בתחומי המורשת של עם ישראל וארץ ישראל בקטגוריות של תנ"ך, יהדות, אישים, מקומות, ארגונים ומוסדות ועוד.³¹

31. ששון וספנייר, תשס"ט-תש"ע, עמ' 165-166.

את תרומתם של יצחק ורחל ינאית בן־צבי לאשקלון בראשיתה ולתושביה המתאקלמים בנוף חדש קשה להעריך, אולם דומה כי התקופות הקצרות ששהו בהן בעיר, ההזדהות העמוקה שהזדהו עם תושביה והאהדה הרבה שרחשו להם, העמיקו את ההערכה שחשו כלפיהם אנשי העיר ופרנסיה. עדות לכך היא מפעלי ההנצחה לזכרו של יצחק בן־צבי בעיר אשקלון, שגרמו ששם המשפחה נישא כמעט בפי כול עד היום.

א. רחובות וכיכר

הנשיא יצחק בן־צבי מונצח בשמות רחובות ביישובים רבים בישראל, ובאשקלון לבדה שני רחובות קרויים על שמו.³² הרחוב הראשון שנקרא על שמו הוא רחוב 'הנשיא', הרחוב הראשי בשכונת אפרידר, (איור 8).³³ שם הרחוב נקבע בזמן כהונתו של ראש העיר אליעזר מילרוד, שהיה ראש העיר בשנים 1951-1953 ופעל לאיחודן של השכונות – ובעיקר אפרידר – לרשות אחת. כיוון שהנשיא היה אז בחיים, לא היה אפשר לקרוא את הרחוב על שמו המלא. לימים הוקדש הרחוב, כפי שכתוב במשפט הביאור בשילוט המודרני, "לכבוד נשיאי מדינת ישראל מיום הקמתה". הרחוב השני כבר נושא את שמו המלא, "יצחק בן־צבי" (איור 9), ונקבע לאחר פטירתו, בראשית תקופת כהונתו של רחביה אדיבי בראשות העיר (1965-1972). זהו אחד מרחובות האורך (צפון-דרום) הראשיים בעיר, והוא משמש גם גבולה המזרחי של שכונת אפרידר.

איור 8: שלט רחוב הנשיא (צילום: גד סובול, 2021)

32. עוד על הנצחה בשמות רחובות ראו עזריהו, 2012, עמ' 34-38; עזריהו, תשע"ח.

33. וילנאי, 1963, עמ' 35.

מגדל המים שבנה השלטון הבריטי בדרום העיירה מגדל, כיום שכונת מגדל, משמש מוקד לכיכר מטופחת, והיא נקראה לימים 'גן הנשיא' על שמו של בן־צבי. שלט זיכרון הוצב במקום בסוף שנות החמישים ונותר במקומו לפחות עד שנת 1967.³⁴

איור 9: שלט רחוב יצחק בן־צבי (צילום: גד סובול, 2021)

ב. בית עלי: ספרייה ומרכזיה פדגוגית (הנשיא 63)

ביום 13 ביולי 1965 נחתם הסכם בירושלים בין מדינת ישראל בייצוג הממשלה לבין הנהלת בית עלי, אגודה עות'מאנית רשומה. סוכם שאת המקום תנהל הנהלת האגודה, הכוללת את נציג האגודה ושני מפקחים מהלשכה המחוזית בדרום מטעם משרד החינוך והתרבות. בשם האגודה חתמו רחל ינאית בן־צבי, אריה תגר ועמנואל שחרא. ביום 16 במרץ 1965 הונחה אבן הפינה לבניין בית עלי. כך נכתב במגילת הייסוד (איור 10):

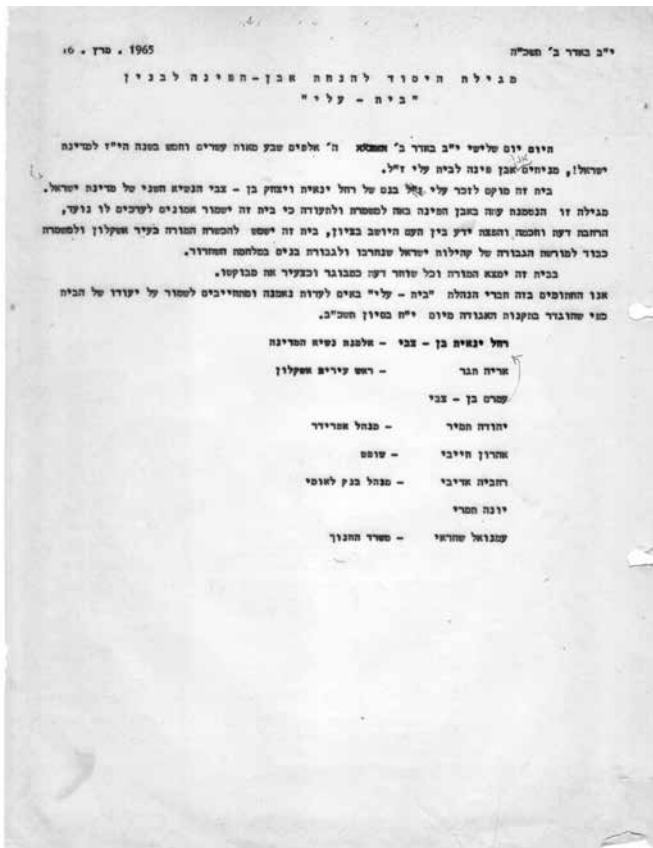
בית זה מוקם לזכר עלי בנם של רחל ינאית ויצחק בן־צבי הנשיא השני של מדינת ישראל. [...] למשמרת ולתעודה כי בית זה ישמור אמונים לערכים לו נועד, וחכמה והפצת ידע בין העם היושב בציון. בית זה ישמש להכשרת המורה בעיר אשקלון ולמשמרת הגבורה של קהילות ישראל שנחרבו ולגבורת בנים במלחמת השחרור.
חתימות:

רחל ינאית בן־צבי – אלמנת נשיא המדינה

34. ששון וסובול, 2012, עמ' 63; שבי, 2020, עמ' 73.

עמרם בן־צבי
 אריה תגר – ראש עיריית אשקלון
 יהודה תמיר – מנהל אפריר
 אהרון חייבי – שופט
 רחביה אדיבי – מנהל בנק לאומי
 יונה תמיר
 עמנואל שחרא – משרד החינוך

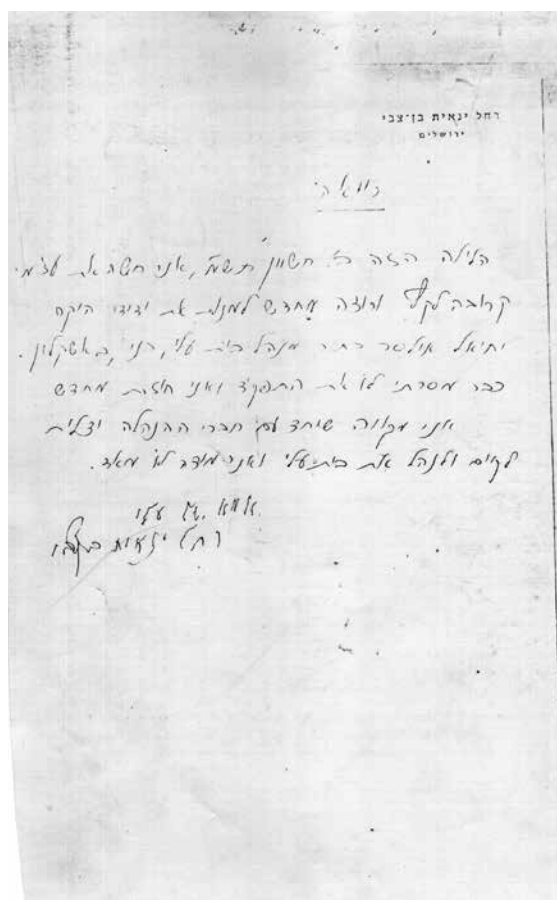
חנוכת בית עלי נערכה במעמד רחל ינאית בן־צבי ומשפחת בן־צבי המורחבת, כולל הפסלת בתיה לישנסקי, אחותה של רחל ינאית.³⁵ בחזית הבית טופחה מדשאה צנועה.

איור 10: מגילת הייסוד להקמת בית עלי (באדיבות ארכיון המדינה)

35. תמונה: אוסף יד יצחק בן־צבי; מעריב, 22.7.1961, עמ' 2.

בצוואתה של רחל ינאית בן־צבי, שנוספה כנספח לצוואה של יצחק בשנת 1973, היא שבה והזכירה את מפעלי ההנצחה, ובהם גם את בית עלי:

איור 11: צוואת רחל ינאית בן־צבי, ב' במרחשוון תש"ם

(באדיבות ארכיון המדינה)

למנות את ידידי היקר יחיאל אולסר בתור מנהל בית עלי, בני, באשקלון. כבר מסרתי לו

בעניין תרומות למפעלים אשר הקימונו. כסף מזומן לא השארנו אחרינו וראינו עצמנו מחויבים לדאוג לחמשת המפעלים שהקימונו [...] ("אוהל שרה"; קרן הספריות; מכון בן־צבי; קרן מלגות מכון בן־צבי; בית עלי), על ידי אורח חיים של צנע הצלחתי לתרום, בשם הנשיא ובשמי למפעלים שהקימונו [...] לבית עלי – כאן הצלחתי גם בעזרת אפרידר, להקים אולם לזכר הנשיא ומוסרת הדירה שקבלנו מהממשלה לבית עלי – להרחבת המרכזיה

הפדגוגית.³⁶

ביום ב' במרחשוון תש"ם (23 באוקטובר 1979), כשלושה שבועות לפני פטירתה, כתבה רחל ינאית נספח נוסף מרגש לצוואה: "הלילה הזה ב חשוון תשמ', אני חשה את עצמי קרובה לקץ ורוצה מחדש

36. "נספח אל הצוואה בעניין התרומות למפעלים אשר הקימונו", 21.12.1961, יד יצחק בן־צבי, ירושלים; ארכיון המדינה תיק פ' 14-2108, צוואת רחל ינאית בן־צבי, 1964, אישור קיום צוואה, ארכיון יד יצחק בן־צבי, תיק צוואות 102/64.

את התפקיד ואני חוזרת מחדש. אני מקווה שיחד עם חברי ההנהלה יצליח לקיים ולנהל את בית עלי ואני מודה לו מאד. אמא של עלי (איור 11).³⁷

בית עלי עצמו היה לימים למרכז פדגוגי למורים ולמרכז פיתוח סגלי הוראה (איור 12),³⁸ וכיום המבנה משמש בית חינוך לקידום נוער, ויש בו גם פינת הנצחה לעלי (איור 13). שלט הסבר של המועצה לשימור אתרים ('שלט כחול') הוצב בחזית הבית בשנת 2010 וממקד את תשומת לב המבקרים ברחוב בבית ובקורותיו (איור 14).

איור 12: בית עלי – מראה כללי ממערב (צילום: אבי ששון, 2021)

איור 13: פינת ההנצחה בבית עלי (צילום: אבי ששון, 2021)

37. ארכיון המדינה, תיק פ' 2108-11.

38. ששון, 2008, עמ' 121; ששון וסובול, 2012, עמ' 33.

איור 14: בית עלי – שלט ההסבר בחזית בית עלי, מראה ממערב (צילום: אבי ששון, 2021)

ג. הגלריה לאומנות והספרייה על שם עלי בן־צבי (הנשיא 72)

מול בית עלי הוקם מרכז חינוך ואומנות רחב ידיים שבו שני מבנים, גלריה וספרייה (איור 15). בחזית המבנה כר דשא גדול, ובו ניצבים פסלים ויצירות אומנות מעשה ידיהם של אומנים תושבי אשקלון. בראש החזית המזרחית מתנוסס שלט גדול הנושא את שמו של עלי, ובאולם המרכזי של הגלריה מוצבים שני פסלי דיוקן של הנשיא ורעייתו, שהכינה הפסלת בתיה לישנסקי (איור 16).

איור 15: בית עלי – הספרייה (מימין) והגלריה, מבט ממזרח (צילום: אבי ששון, 2021)

איור 16: בית עלי – דיוקנאות רחל ויצחק בן־צבי באולם הגלריה (צילום: אבי ששון, 2021)

ד. החווה לחינוך חקלאי וללימודי הסביבה על שם עלי בן-צבי (הנשיא 70)

איור 17: החווה לחינוך חקלאי – מראה כללי ממזרח (צילום: אבי ששון, 2021)

מצפון לגלריה ולספרייה ובצמוד להן הוקמה בשנת 1962 חווה לחינוך חקלאי המשתרעת על שטח של כ-25 דונם (איור 17). לנכנסים בשערי החווה בולטים לעין עצי פיקוס, אראוקריה ודקלים רבי שנים. בכל פינה בחווה עציצי פרחים ושפע של פינות חמד ירוקות. החווה מחולקת לכמה מרחבי למידה, וכל מרחב עוסק בנושא סביבתי-חקלאי ושזור בעשייה החינוכית בחווה. המרחב הלימודי הגדול ביותר בחווה הוא גן ירק גדול ומטופח, ולצידו בוסתן עצי פרי, כרם, פרדס וחממות לגידולים הידרופוניים, לתותים, לצמחי בית ועוד. מרחבים אחרים בחווה עוסקים בנושאי סביבה, כמו אנרגייה ירוקה, טיפול מושכל בפסולת ועוד. הפעילות החינוכית בחווה נותנת מענה למגוון רחב של אוכלוסיות ומתאימה את עצמה למגוון יכולות פדגוגיות וקוגניטיביות של תלמידיה, החל מתלמידי החינוך המיוחד, הפרוסים על פני קשת רחבה של יכולות, ועד לתלמידים מחוננים, המגיעים לחווה לביצוע פרויקטים של חקר.³⁹

39. ריאיון של מ' אמנו, מנהלת החווה כיום, וח' עסיס, מנהל החווה בעבר, עם ג' סובול, אשקלון 2019; אתר מדעי החקלאות אשקלון; "ידיד לחינוך", מאי 2015: <https://www.yadidla.org.il>.

ה. בית ספר בן-צבי

יש סמליות עמוקה בהנצחת אישי ציבור במוסד חינוכי: אין כאן מקרה של הנצחה שגרתית כמו שם רחוב, אלא ביטוי נאמן למורשתו של האיש בהקשר למרחב הגאוגרפי שבו הונצח. בעניין זה ראוי להביא את דבריה של החוקרת אילנה שמיר:

מוסדות חינוך, בדומה לגורמים פרטיים וגופים וארגונים אחרים, לא המתונו ליוזמות ממלכתיות והחלו בפעולות הנצחה כגון הקמת אנדרטאות, ייחוד פינות זיכרון לנופלים, קריאת ספריות על שם נופלים, וכיוצא באלה. [...] כבדפוס זיכרון אחרים, גם בעניין זה נפגשו יוזמות מקומיות ופרטניות עם יוזמה ממסדית. שכן באותן שנים ההסכמה הכללית בקרב רוב הציבור האזרחי בישראל, בעינינים האלה, תאמה במידה רבה את זו של הגורם הממלכתי.⁴⁰

הנצחת בן-צבי בשם בית הספר נעשתה אומנם על ידי הממסד העירוני, על רקע האהדה הציבורית בקרב הקהילה המקומית כלפי האיש.

בשנת 1964, כשנה לאחר פטירת הנשיא, נפתח בשכונת שמשון באשקלון בית הספר הממלכתי שנשא את שמו של בן-צבי (איור 18).⁴¹ כיום משמש המבנה מרכז למתנדב.⁴²

איור 18: בית הספר על שם יצחק בן-צבי באשקלון, 15 בנובמבר 1964
(צילום: משה פרידן, לע"מ, באדיבות עיריית אשקלון)

40. שמיר, תשס"ד, עמ' 111-112.

41. כנס בוגרי מחזור 6, 1972, תמונת מחזור, **דברי ימי אשקלון** 12 (1.12.2013), עמ' 4.

42. עוד על בית הספר והנצחת בוגריו ראו מאמרה של אסתי ינקלביץ בקובץ זה.

1. בית הכנסת המרכזי בשכונת אפריר (זנאבנד 2)

בשנת 1958 ביקשו חברי קהילת יוצאי דרום אפריקה בשכונת אפריר לבנות להם בית כנסת. באותה עת היה הרב מרדכי רוזמן (אביאל), שהתיישב בשכונה עם משפחתו בשנת 1955, מנהל בית הספר הממלכתי דתי רמב"ם ופעיל בקהילה. בין השאר פעל למען הקמת בית הכנסת המרכזי והפעלתו.⁴³ בי"ז בכסלו תש"ך (18 בדצמבר 1959) הונחה אבן הפינה לבית הכנסת. משרד העבודה סייע במימון הבנייה, ובית הכנסת פתח את שעריו ב־1960.⁴⁴ מדי שבת וחג באשקלון פקד הנשיא את בית הכנסת המרכזי בשכונת אפריר. הוא התחבב על קהל המתפללים ואף סייע לקהילה להעלות לבית הכנסת ארון קודש מסיינה שבאיטליה. בט"ז בשבט

איור 19: לוח הנצחה ליצחק בן-צבי בבית הכנסת המרכזי באפריר (צילום: גד סובול, 2021)

תשכ"ג (10 בפברואר 1963) הודו לו על פועלו בשם אגודת בית הכנסת הרב מרדכי רוזמן וצבי (ארנסט) קוברי.⁴⁵ כיום ניצב בבית הכנסת ארון קודש אחר, ואין אנו יכולים לקבוע אם הארון המיועד הגיע לבית הכנסת והוחלף ברבות השנים או שמא לא הגיע כלל. לימים הוקדש בבית הכנסת אולם לזכרו של יצחק בן-צבי ונקבע בו לוח הנצחה (איור 19), וזה לשונו:

אולם זה מוקדש לזכרו הברוך של ר' יצחק בן-צבי ז"ל נשיא מדינת ישראל אשר היה קשור בנימי נפשו עם בית-כנסת זה. עשה להקמתו ותרם לספרייתו. בימי חופשותיו באשקלון התפלל בו.

43. ריאיון של ח' חורין (רוזמן), בתו של מ' רוזמן, עם א' ששון, 14.10.2021.

44. צוֹבֵנר, 2019, עמ' 58.

45. ארכיון המדינה, תיק 15/22/15, 564/63/בב/מב.

וגם ביום הכיפורים האחרון לחייו שפך בו שיחו לפני קונו
וסיים בשמחת־התורה את קריאת התורה עד לעיני כל ישראל

ז. הספרייה העירונית – מדיה־טק (שדרות דוד בן־גוריון 15)

ביוני 2013 נחנכה באשקלון הספרייה העירונית המרכזית (מדיה־טק), מבנה של שלוש קומות ובו מגוון רחב של תחומי קריאה, עיון ופעילות חינוכית. עם הקמתה הועתק אל הספרייה והורחב בה המרכז הפדגוגי למורים – מרכז פסג"ה – ועימו הועברו למרכז כמה פריטים מקוריים מבית משפחת בן־צבי, כגון שולחן עבודה, תמונות, פסלים וכלים נוספים, והם מוצגים במרחב הציבורי להנצחת המשפחה (איור 20). במרץ 2020 הגישו כותבי שורות אלה תוכנית להרחבת אתר הזיכרון למשפחת בן־צבי בעיר, כולל הקמת ארכיון בעניינה.

איור 20: שולחן הכתיבה המקורי מבית עלי בפינת ההנצחה לבן־צבי בספרייה העירונית
(צילום: אבי ששון, 2019)

סיכום

הנצחתם של בני משפחת בן־צבי במספר גדול של אתרים ומוקדים ברחבי העיר אשקלון איננה דומה להנצחה מכל סוג שהוא לכל דמות אחרת ביישובים אחרים במדינה. הנשיא ורעייתו הועידו בצוואתם להוריש את הבית שהתגוררו בו בשכונת אפרידר לתושבי העיר למען פעילות ציבורית וחינוכית להנצחת בנם עלי, שנהרג במלחמת העצמאות.

בהמשך נקבעו אתרים נוספים להנצחת זכרם, כגון הגלריה לאומנות והספרייה בבית עלי, החווה החקלאית, בית הכנסת המרכזי בשכונת אפרידר ועוד. החווה החקלאית, הגלריה, הספרייה ובית עלי ערוכים כמכלול חינוכי ותרבותי רב־גילי משני צידי רחוב הנשיא בשכונת אפרידר, ויוצרים מרחב זיכרון ייחודי וגדול למשפחת בן־צבי כולה. נראה כי לא יד הגורל היא שגרמה לריכוז גדול כזה דווקא בשכונת אפרידר. זוהי השכונה שבה התגורר עמרם בן־צבי, ובעקבותיו הגיע אביו הנשיא לנפוש באשקלון. היכרותו הבלתי אמצעית של הנשיא עם תושבי השכונה הן בבית הכנסת והן ברחובותיה ואתריה חיבבו עליו את העיר, את נופיה ואת תושביה, והם ידעו להשיב לו כגמולו.

הזדהותם של תושבי העיר עם מי שמסמל את הציונות במיטבה לאורך כל שנותיה ומי שהיה שותף בבנין החברה היהודית בארץ ישראל ובתקומת מדינת ישראל מתיישבת היטב עם השמות שניתנו לרחובות העיר החדשה בראשיתה. אומנם עיקר מעשה ההנצחה התרחש בשני העשורים הראשונים של העיר אשקלון, אולם זכר הנשיא ומשפחתו עדיין לא פג, ופעולות להנצחתם ממשיכות להתקיים גם בעשורים האחרונים.

רשימת קיצורים ומקורות

ד' אפל, "תנופת צמיחה", בתוך: נ' ארבל (עורך), אשקלון 4000 שנה ועוד ארבעים שנה , ב, אשקלון 1990, עמ' 75-129.	אפל, 1990
י' בן־צבי, כתבים, הגדודים העבריים: אגרות , ירושלים תשכ"ח.	בן־צבי, תשכ"ח
ז' וילנאי, אשקלון החדשה העתיקה , אשקלון 1963.	וילנאי, 1963
א' חלמיש, "דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי: התבוננות משווה בדפוסי מנהיגותם", עיונים בתקומת ישראל 30 (2018), עמ' 90-112.	חלמיש, 2018
י' כרמל, יצחק בן־צבי: מתוך יומן בית הנשיא , רמת גן 1967.	כרמל, 1967
נ' משעל, 70 שנה לישראל , תל אביב 2018.	משעל, 2018
מ' נתן וב' עציוני (עורכים), מול התבור, יד לנופלים , בית קשת 2018.	נתן ועציוני, 2018

- סרנגה, 2018
 עזריהו, 1998
 כ' סרנגה, **אישה במראה**, תל אביב 2018.
 מ' עזריהו, "ההיסטוריה של ההנצחה", **עיונים בתקומת ישראל** 8 (1998), עמ' 523-620.
 עזריהו, 2012
 עזריהו, תשע"ח
 מ' עזריהו, **מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים**, א, חיפה תשע"ח.
 צוובנר, 2019
 D. Zwebner, *The foundation of Modern Ashkelon*, Jerusalem 2019.
 צורף, 1998
 ח' צורף, **יצחק בן־צבי הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963)**, ירושלים 1998.
 רוזנסון ושפנייר, תשע"ט
 י' רוזנסון וי' שפנייר, "חברים מספרים על בית הספר על שם ג'ימי – בית הספר על שם אהרן שמי' בבית שמש", **דור לדור** נב (תשע"ט), עמ' 343-359.
 שבי, 2020
 שבי, 1996
 א' שבי, 2020, **המגדל שבי**, הרצלייה 2020.
 א' שמיר, **הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון**, תל אביב 1996.
 שמיר, תשס"ד
 א' שמיר, **לבל יהיו כלא היו – היחידה להנצחת החיל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים**, תל אביב תשס"ד.
 ששון, 2008
 ששון ומרום, בדפוס
 א' ששון, **אשקלון – סקר ערכי מורשת**, אשקלון 2008.
 א' ששון ור' מרום, "עסקלאן אל־ג'דידה: השלטון המצרי וההתיישבות המצרית באזור אשקלון 1831-1948", בתוך: ר' לואיס, ד' וורגה וא' ששון (עורכים), **אשקלון וסביבותיה**, תל אביב (בדפוס).
 ששון וסובול, 2012
 ששון וסובול, תשע"ג
 א' ששון וג' סובול, **אתרים היסטוריים באשקלון**, אשקלון 2012.
 א' ששון וג' סובול, "נשיא בחוצות אשקלון", **עתמול** 228 (תשע"ג), עמ' 20-22.
 ששון ושפנייר, תשס"ט-
 תש"ע
 א' ששון וי' שפנייר, "שמות הרחובות באשקלון כדגם של הבניית זיכרון", **דרך אפרתה** יג (תשס"ט-תש"ע), עמ' 161-178.